

Atıf Bilgisi: Tosun Durmuş, B. (2021). Bir biyografi denemesi: Osmanlı basınında ilk gazete patronu örneği Filip Efendi ve yayımları. *İNİF E- Dergi*, 6(2), 31-51.

BİR BİYOGRAFİ DENEMESİ: OSMANLI BASININDA İLK GAZETE PATRONU ÖRNEĞİ FİLİP EFENDİ VE YAYINLARI

Dr. Öğr. Üyesi Büşra TOSUN DURMUŞ*
DOI: 10.47107/inifedergi.864460

Araştırma Makalesi**

Başvuru Tarihi: 20.01.2021

Kabul Tarihi: 30.04.2021

Öz

Osmanlı'nın Batı ile irtibatının bir neticesi olan ve Osmanlı modernleşmesinin önemli bir ayağını oluşturan matbaa teknolojisi 1727 yılında devlet tarafından resmen kabul edilmiştir. Yaklaşık yüzyıl sonra 1828'de Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı yönetimine karşı polemik amaçlı yayınladığı gazetelerin ardından İstanbul merkezli Osmanlı basını doğmuştur. Öncelikle resmi gazete hükmünde ve devlet desteği ile neşredilen yayımlar, özel sektörün doğması ve kritik söylem kültürünün gelişmesi ile çoğalmaya başlamıştır. Yayıncılık faaliyetleri başlangıçta kendilerine sunulan imtiyazlarla yabancı uyruklu gazeteciler tarafından veya Osmanlı bürokrati isimlerce gerçekleştirilmiştir. İşte Türk basın tarihinin başlangıç safhasında, bahsi geçen gazeteci-aydın tiplemesinin dışında kalan, Osmanlı tebaasından ilk medya patronu hüviyetindeki Filip Efendi hakkındaki bu çalışma, basın tarihinde ihmal edilmiş bir meseleyi ele almayı amaçlamıştır. Çalışmada muhalif gazetecilik anlayışının doğması ile birlikte gelişen ortamda ilk gazetesi olan *Muhbir*'i cesurca yayımlayan Filip Efendi'nin, zamanla padişah yanlısı yayıncılığa geçiş süreci anlatılmaktadır. Ayrıca basın-iktidar ilişkilerine dair erken dönem örneği olarak Filip Efendi'nin Saray'la kurduğu yakın münasebete değinilerek, sansür uygulamalarının oldukça sıkı yürütüldüğü bir dönemde yayıncılığa nasıl devam ettiğine dair çıkarımlara ulaşılmıştır.

Kişilerin hayat hikayeleri aracılığı ile dönem gelişmelerinin takibini mümkün kılması bakımından sosyal bilimlerde yıldızı parlayan biyografi yöntemi ile hazırlanan bu çalışma, tarih yazımına katkıda bulunmayı da amaçlamaktadır. Biyografi metodunun yardımı ile Filip Efendi'nin hayat hikayesi, hem şahsına hem de basın tarihine ışık tutacak biçimde metne dökülmüştür. Sonuç olarak hakkında sınırlı kaynaklardan elde edilen bilgiden hareketle, basın tarihine sağladığı katkılara rağmen Filip Efendi'ye çok az yer verildiği tespit edilmiştir. Bu duruma Filip Efendi'nin dönem gazetecilerinden farklı olarak, gazetelere yalnızca sahiplik etmesinin ve entelektüel kişilikten uzak karakterinin sebep olduğu varsayımına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Filip Efendi, Gazete Patronu, Biyografi*

A BIOGRAPHICAL ESSAY: FİLİP EFENDİ AND HIS PUBLICATIONS, THE EXAMPLE OF THE FIRST MEDIA BOSS IN THE OTTOMAN PRESS

Abstract

The printing technology, as an outcome of the Ottoman State's contact with the West and as a significant part of Ottoman modernization, was officially accepted by the state in 1772. Approximately a century later, in 1828, the Istanbul-based Ottoman press was born after Mehmet Ali Pasha's polemically published newspapers against the Ottoman rule. The newspapers that were published with the support of the State as official publications at first continued to increase with the emergence of the private sector and the development of a critical discourse culture. In the beginning, publishing activities were carried out by foreign journalists or Ottoman bureaucrats. This study is about Filip Efendi, who was the first Ottoman citizen media boss during the beginning of Turkish press history. This subject is chosen because of neglect of the issue in the historiography. In the study, the transition of Filip Efendi's publication policy is explained, from the *Muhbir* which was courageously published with the emergence of opposition journalism, to Sultan-side publications. Besides, as an early example of media-power relations, Filip Efendi's close relationship with the

* Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, E-mail: busratosundurmus@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5158-0058

** Yazar / yazarlar, makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğuna ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine riayet edildiğine yönelik beyanda bulunmuştur.

Palace was mentioned, and inferences were made on how Filip Efendi continued publishing in a period when censorship was strictly carried out.

The biography method is chosen for this study as a methodological approach that stands out among social sciences because of making it possible to follow the developments of the period through the life stories of people, and therefore it is aimed to contribute to the historiography. With the help of the biography method, Filip Efendi's life story was transcribed in a way that sheds light on both his personal and the press history. As a result, based on the information obtained about him from limited sources, it was determined that Filip Efendi was given little coverage despite his contributions to the press history. Relatedly, it is assumed that this situation was caused by Filip Efendi's character, as being only a press boss and non-intellectual person, which was different from the journalist typology of the period.

Keywords: *Filip Efendi, Press Boss, Biography*

Giriş

Dünya siyasetini Doğu-Batı ilişkileri arasında kurulan dengenin oluşturduğu kabulünden yola çıkarak, Pasarofça Antlaşması aracılığı ile Osmanlı'nın Batı ile doğrudan teması girmesi önemli bir dönüm noktasını da temsil edecektir. Zira Avrupa'ya sefir gönderme ile gerçekleşen yakınlaşma ardından, Batılılaşmanın ilk hareketlerini doğuracak etkiler de başlamıştır. Özellikle Lale Devri şeklinde adlandırılan ve Pasarofça Antlaşmasını takip eden on iki yıllık süreçte Avrupa'ya ait unsurlara duyulan merak artmıştır (Sabev, 2006, s. 33, 44). Bu dönemin bir getirisi olarak matbaa teknolojisinin Osmanlı Devlet'i tarafından onaylanarak kabulü, Padişah izniyle 1727 senesinde gerçekleşecektir. Aslen Erdelli bir Macar olan İbrahim Müteferrika'nın, Avrupa ile doğrudan temasın sembol ismi, Paris sefiri Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Said Efendi ile birlikte kurduğu Müteferrika Matbaası, dini içerikli olmamak şartıyla basım faaliyetine başlamıştır (Koloğlu, 2015, s. 15). Müteferrika'nın kurduğu bu matbaa ile alakalı yayınladığı fetvada dönem Şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi, kurulan bu matbaanın faydalı işlere vesile olacağından bahisle, kurucusunu tebrik etmiştir (Sabev, 2018, s. 622). Matbaa dini kitapların basılmayacak olması ve basılan kitapların ulema kontrolünden geçecek olması sebebiyle ulemadan da destek almıştır (Sabev, 2018, s. 626). Kesintilere uğrayacak basım faaliyetleri sürecinin devamı niteliğindeki Osmanlı basınına doğuran en önemli etken ise birçok yeniliğin kabulü ve uygulanmasının temel sebebi olan Devlet'in maslahatını gözetmek refleksidir.

Osmanlı basın tarihinin girizgahı olarak sunulan ilk teşebbüs, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu Bulak Matbaasında 1828'de basılan, ilk resmi gazete hükmündeki *Vakâ-i Mısriyye*'dir. İstanbul yönetimi iradesi dışında ve karşı polemik amaçlı yayımlanmıştır. Benzer sebeple Mehmet Ali Paşa 1831'de *Vakâ-i Giridiyye*'yi basmıştır (Ortaylı, 2007, s. 39). Bu yayına mukabil Babıalî'nin Avrupa'ya karşı kendisini savunma ihtiyacını karşılamak üzere, İzmir'de *Le Spectateur de l'Oriental* isimli gazeteyi neşreden Alexandre Blacque II. Mahmud'un çağrısıyla aldığı teklifi kabul etmesinin ardından 1831'de *Takvim-i Vekâyî*'yi ve aynı gazetenin Fransızcası *Le Moniteur Ottoman*'ı yayımlamaya başlamıştır (Topuz, 1973, s. 189). *Takvîm-i Vekayî*, 1922 Kasım'ına kadar düzensiz periyodlarla neşredilecek, 1860 sonrasında resmi gazete hükmünde yayınlanacaktır (Güz, 2014, s. 45). Bu noktadan bakıldığında Osmanlı Türkçesi yayınlardan evvel Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlardan faydalanan yabancıların bilfiil gazete neşriyatı gerçekleştirdikleri (Ortaylı, 2007, s. 38) görülmektedir. Ancak bu resmin, ilerleyen dönemde dönüşüm geçireceği, Osmanlı yayıncılık faaliyetlerinin Osmanlı tebaasına dahil isimlerce Osmanlı Türkçesi temel alınmak suretiyle devam edeceği görülecektir. Gazete patronluğu sıfatıyla neşir faaliyetleri yürütecek isimlerin sahneye çıkacağı dönem için ise kısa bir müddet daha geçecektir.

Bu şartlarda *Takvîm-i Vekayî* dokuz yıl boyunca tamamı Türkçe yayımlanan gazete olarak rakipsiz yayımlanmıştır (Güz, 2014, s. 44). 1840'ta yayıncılığını *Londra* gazetesinin İstanbul muhabiri olan William Churchill'in yapacağı *Ceride-i Havâdis* ise özel sermaye ile kurulan, zamanla devlet ödeneği tahsis edilen yarı resmî hüviyete kavuşan neşirdir (Nalcıoğlu, 2013, s. 62). Türkçe gazete çıkarma imtiyazının Churchill'e, Kadıköy'de av esnasında Defterhane katiplerinden Necati Efendi'nin oğlunu yanlışlıkla vurması hadisesi ile bağlantılı olarak verildiği bilinmektedir. Hadise ardından Churchill'in gördüğü muamele uluslararası bir krize dönüşmüştür. Meselenin halli için gazete çıkarma imtiyazının Babıalî tarafından kendisine tanındığı bir çok kaynakta ayrıntılı olarak geçmektedir (İpek, 1993, s. 110, 144; Tanpınar, 2006, s. 95; Topuz, 1973, s. 8). Bu imtiyazı Bâbıalî ile uyumlu yayın politikası sürdürecektir şekilde kullanan Churchill, Türk basın tarihinde ticari ilan yayınlarını başlatan kişi de olmuştur (Koloğlu, 2010a, s. 60). 1860 yılında Türk basın tarihinin özel girişimli ilk gazetesi çıkana kadar 20 sene boyunca İstanbul'da adı geçen bu iki gazete neşrolunmuştur. Ancak her iki gazetenin de ancak devlet yardımıyla ayakta kalabildiği, halkın ilgisini tam anlamıyla çekemediklerini belirtmekte fayda vardır (Güz, 2014, s. 45). Zira henüz gazete kültürüne alışmamış bir toplumda, haber alma ihtiyacını tetikleyecek unsurların varolmadığı bir süreçte halk tarafından desteklenen ve tiraj yapan basının gelişmesi için zamana ihtiyaç duyulması tabiidir. Nitekim 1854 Kırım Savaşı'nda ilk defa telgraf kullanılarak savaş haberlerinin Churchill tarafından Kırım'dan İstanbul'a ve oradan İngiltere'ye aktarılması halkın ilgisini celbetmiştir. Hatta bu haberler gördüğü ilgi sebebiyle *Ruzname-i Ceride-i Havâdis* ismiyle ayrı-basım şeklinde basılarak satılmıştır (Güz, 2014, s. 45).

Sürelî yayıncılık faaliyetlerinin kritik söylem kültürünü geliştirdiği kabulünden yola çıkarak (Mardin, 1985, s. 47), Türk basın tarihinde eleştirel fikir gazeteciliği adına ilk örneği teşkil eden *Tercümân-ı Ahvâl*, Paris'te 1852-53 yılları arasında sefaret katipliği yapmış ve Batı ile fiziki temas sağlamış İzmit mutasarrıfı Agâh Efendi ile yine Paris'te Agah Efendi ile aynı yıllarda dil, edebiyat ve maliye üzerine eğitim alan Meclis-i Maârif azası İbrahim Şinasi Efendi tarafından yayın hayatına başlamıştır (Koloğlu, 2015, s. 43; Nalcıoğlu, 2013, s. 94, Topuz, 1973, s. 11). Bu isimlerin eğitilmiş, Batı ile temas sağlamış, eleştirel fikir gazeteciliği yapmak amacıyla görev üstlenen kişiler oldukları, üzerinde durulması gereken bir ayrıntıdır. Zira dönem itibarıyla gazetecilik geçim sağlamayı mümkün kılacak bir gelir kapısı değildir. Devlet memuru olmayan gazeteci sayısının bir elin parmaklarını geçmediği, Topuz'un (1973) ifadesiyle Cumhuriyet dönemine kadar gazetecilerin bir devlet memurluğuna atanıp maaş alması geleneği (1973, s. 14) hatırlandığında, yukarıda isimleri geçen gazete yayıncılarının gazete yayın imtiyazı alan yabancı uyruklu isimlerden veya Osmanlı bürokratlardan oluşması şaşırtıcı değildir.

Tercümân-ı Ahvâl'den iki yıl sonra İbrahim Şinasi Efendi, gazeteden ayrılarak; logosu ilk sayısında "Havâdis ve maâriife dair Osmanlı gazetesi" (Bkz: *Tasvîr-i Efkâr*, 15 Haziran 1278/27 Haziran 1862, s.1) ve "amacı havadis vermek, halka kendi yararlarını düşünmeyi ve kendi sorunları üzerinde düşünmeyi öğretmek" (Topuz, 1973, s. 15) olan *Tasvîr-i Efkâr*'ı yayınlamak, 1865'te gazeteyi Namık Kemal yönetimine bırakarak Paris'e gidecektir (Nalcıoğlu, 2013, s. 124). *Tasvîr-i Efkâr*, dönem gazeteleri arasında şeklen ve içerik bakımından iyi şartlarda basılmış ve yirmi dört bine varan tirajıyla kamuoyu oluşturmada oldukça başarılı olmuştur (Güz, 2014, s. 47). Bu aşamadan sonra Türk basın tarihinde, öncesinde gazete yayın işi sürdüren isimlerden farklı olarak 1867'de keskin eleştirel dili ile dikkat çekici, Ali Suavi'nin başyazarlığında neşredilen *Muhbir*'in (Koloğlu, 2015, s. 49) sahibi Filip Efendi, gazete patronu hüviyetiyle ortaya çıkacaktır. Diğer bir deyişle Filip Efendi, Türk basın tarihinin ilk *medya patronu* olma vasfının atfedilebileceği genişlikte bir alanda faaliyet göstermiştir. Elbette burada kullanılan *medya*

kavramı, iletişim çalışmalarında kitle iletişim araçlarının tamamını kastedetmek amacıyla kullanılan *mass media* kabulünden ziyade, Hartley'in (2002) "İletişim medyası, mesajların iletilebileceği herhangi bir araçtır" (2002, s.142) yaklaşımına dayanmaktadır. Dönem şartlarında gazete, iletişim medyasının en güçlü mesaj aktarıcısıdır ve medya sektörünün temelini teşkil eder. Dolayısıyla 1860-1876 yıllarında basının, yenilik ve gelişmenin temsili olarak, toplum üzerinde ciddi rol oynayan bir aşamaya geldiği (Güz, 2014, s. 45), Filip Efendi'nin Osmanlı basın sektörüne adım atışının bu sürece tekabül ettiği ve ölümüne kadar sektörün içinde bulunduğu bilgisinden hareketle, medya patronluğu vasfının da bu bağlamda kendisine atfedildiği dikkate alınmalıdır.

Bu noktada çalışmanın dayanağı olan Filip Efendi hakkında tafsilatlı bilgi vermeye geçmeden önce, sosyoloji, antropoloji, tarih gibi sosyal bilim dallarının yöntem olarak sıklıkla başvurduğu biyografi metoduna kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zira bu çalışma basın tarihi alanında atıl kalmış, üzerinde durulmamış bir ismi konu almış ve dönem koşullarını bu isim çerçevesinde sosyal, siyasi ve ekonomik bakımdan ayrıntılı değerlendirmeyi mümkün kılacak bir veriyi sunmayı hedeflemiştir.

Buradan hareketle Halide Edip'in ifadesiyle; "biyografi tarihe insanî simasını verir" (Kırmızı, 2018, s. 204) iken nihayet tarih yazımının postmodernist etkilerle yaşadığı değişim 20. yüzyılın sonunda biyografiye itibar kazandıracaktır (Kırmızı, 2018, s. 204). Böylece pozitivist sosyal bilim anlayışına bir alternatif olarak sosyal bilimlerin ufkunu genişleten yorumsamacı anlayış, biyografiyi iki kişinin etkileşiminin tarihi olarak metodları arasına hızla yerleştirmiştir. 1920'lere kadar Amerikan antropolojisinde psikolojiden etkilenecek kullanılan biyografi çalışmaları (Kara, 2017, s. 75), 1980'lerde gelişen bellek tartışmalarının öznelliği vurgusuyla pozitivist yaklaşımların vazgeçilmezlik tahtını sallayacaktır. Özellikle feminist sosyal bilim anlayışı, kadına dair bilgiye ulaşmanın bir alternatif yolu olarak sözlü tarih, biyografi ve otobiyografi çalışmalarına yönelir (Denzin, 2005, s. 651; Kırmızı, 2018, s. 205). Bu gelenek Charles Wright Mills'in meşhur "tarih, biyografi ve toplum" üçlemesine dayanacaktır. Zira Mills'e (2000, s. 143) göre insanla ilgili çalışmanın en önemli şartı bu üçlemenin koordinasyonudur. Sosyolojik muhayyile sayesinde tarih ve biyografinin toplumla olan ilişkisi anlamlandırılabilir (Mills, 2000, s. 6). Böylece 1990'lar biyografinin metodolojik anlamda kabul görüp kullanıldığı yıllar olmuştur (Kırmızı, 2018, s. 205). Nitel araştırmaların böylece statü kazandığı, gömülü teori, vaka çalışması, fenomenoloji, tarih metodları, anlatı analizleri ve klinik çalışmalar gibi biyografinin de metodolojik anlamda şekillendiği görülür (Denzin, 2005, s. 17, 799).

Sosyal bilimcinin, kişileri, toplumları ve kültürleri derinden ve doğru bir şekilde kavrayabilmesi için, toplumlar, kültürler ve en başta da kişilerle doğrudan veya dolaylı olarak deneyime ihtiyacı olduğu, bu deneyimin kısmen tarih, edebiyat, biyografi ve etnografya ile tanışıklıklar yoluyla yaşanabileceği (Redfield, 1948, s. 189) kabulüyle, biyografinin her şeyden önce kültürel dinamiklerin tarihine, biyografinin öznesi olan kişinin gündelik yaşam, kültür, toplum ve kurumlarla ilişkisinin tarihine dair geçmiş barındırması (Kara, 2017, s. 75) metod olarak biyografilerin önemini izah etmeyi mümkün kılar. Diğer taraftan biyografi kendi özel tarihini yaratır (Denzin, 2005, s. 447). Bu bağlamda objektif, çalışmanın öznesi olan Filip Efendi'ye yöneltildiğinde bu yargınının gerçekliğini görmek mümkündür. Zira arşivlerin, hakkında sınırlı veri sunduğu bir isim olarak Filip Efendi, dönemin ses getiren gazetelerine sahiplik yapmış olmasına rağmen adeta görünmezdir. Dolayısıyla Filip Efendi örneğinde de biyografi kendi tarihini tarihin içinde derinlerde gömülü olmak suretiyle yaratmıştır. Biyografisinin şekillenmesi de basın tarihine katkıları doğrultusunda gerçekleşebilmiştir.

1. Hayatı ve Şahsiyeti

Bir çok kaynakta Ermeni veya Rum asıllı bir Osmanlı vatandaşı olduğu belirtilen (Koloğlu, 2010a, s. 81; Nalcıoğlu, 2013, s. 244; Yerlikaya, 1996, s. 8) Filip Efendi'nin, aslında Süryani Katolik olduğu Enis Tahsin Til'in Akşam gazetesinde (21, 22, 23, 29 Mayıs 1950) yayımladığı dizi makalede ve İkdam gazetesinde Filip Efendi'nin ölümü ile alakalı yayımlanan taziyede (İkdam, 2 Mart 1900/18 Şubat 1315, s. 2) ifade edilmiştir. Diyarbakır'da doğan Filip Efendi'nin, 18. yüzyılda Süryaniler arasında teşekkül eden ve Papalığın onayıyla tesis olunan, merkezi Mardin'deki Deyru'z-zafaran Manastırı kabul edilen Süryani Katolik Partikliği'ne (Güllü, 2019, s. 295) bağlı gruba mensup olma ihtimali yüksektir. Filip Efendi'nin Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşı olduğu bilgisinin kaynaklarda yaygın olarak işlenmesi ise Süryani Katoliklerin devletle ilişkilerini tesis ederken Ermeni Katolik Patrikliği'ni muhatap almaları (Güllü, 2019, s. 295) dolayısıyla yaşanan bir bilgi karışıklığı gibi görünmektedir.

Filip Efendi çocuk yaşlarındayken 1840 yılında İstanbul'a gelmiş, ilk Türkçe özel gazete olan *Ceride-i Havâdis*'te hademelik yapmaya başlamış (Til, 21 Mayıs 1950, s. 5; Kuntay, 20 Mart 1950, s. 7) Said Paşa'nın gazeteden ayrılması üzerine dönemin başyazarı olan Sîret Bey'i evinden atla götürüp getirme, hizmetlerini görme görevine geçmiş (Nalcıoğlu, 2013, s. 244), bir diğer deyişle basın sektörüne böylece adım atmıştır. İlk baskı makinelerinin kolunu çevirmek için kuvvetli hamalların kullanıldığı dönemde Filip Efendi'nin bu işe girerek basın hayatına dahil olduğu ifade edilmiştir (Koçu, 1971, s. 5790; Es, 4 Temmuz 1945, s. 5). Yine Filip Efendi'nin ölümü üzerinde yayınlanan taziyede benzer bilgilere yer verilmiştir (İkdam, 2 Mart 1900/18 Şubat 1315, s. 2).

Ceride-i Havâdis'in sahibi William Churchill, Şinasi ve Âgâh Efendi'nin *Tercümân-ı Ahvâl*'i yayımlamaya başlamasıyla oluşan rekabet ortamında kapanan gazetesi yerine, *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* isimli, 5804 sayı yayımlanacak olan uzun soluklu gazetesini çıkarmaya başlamıştır (Ebuzziya, 1993, s. 406-407). Filip Efendi'nin bu gazetede artık hademe olarak çalışmaya başladığı (Til, 21 Mayıs 1950, s. 5), hamallıktan hademeliğe geçerek bir nevi terfi ettiği bilinmektedir.

Filip Efendi'nin orta boylu ve çok esmer olduğu, başından fesini eksik etmediği ve daima İstanbul beyefendisi şeklinde giyindiği rivayet edilir. Hüseyin Cahit Yalçın (1975) hatıratında, *Tarık* gazetesi yazarlığı esnasında tanıştığı Filip Efendi hakkında verdiği tarifte şu ifadeleri kullanmıştır:

Eskiden gazetesini çıkarırken Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet büyükleri arasına karışmış, rütbelere almış bir adamdı. Kulaklarına kadar inmiş Aziziye fesi ile düğmeleri tamamen ilikli İstanbullu ile Filip Efendi, Babıali'yi gazete idarehanesine taşıdı. Bizimle 'efendimiz', 'zatiâliniz' kelimeleriyle karışık bir biçimde protokole son derece dikkat ederek gayet konuştu... Artin Asadoryan idare işlerine bakıyordu. Filip Efendinin teşrifatperestliği ona da sirayet etmişti (Yalçın, 1975, s. 89).

Diğer taraftan sadece üç ay *Tarık* gazetesinde çalışan Ahmet Rasim (2016) ise Filip Efendi'nin patronluğuna dair Hüseyin Cahit'ten farklı bir tablo çizerek, büyük çabalara rağmen maaşını alamayıp şikayet edecektir (2016, s. 100). Reşat Ekrem Koçu (1971) Büyükdere'de yalısı olacak zenginliğe sahip olan Filip Efendi'den bahsederken "İstanbul basınının kalem erbâbını boğazı tokluğuna çalışdırarak büyük servet yapmış pespayelerden" (1971) ifadelerini kullanacaktır.

Dönem basınının önemli yayınlarının patronu olan Filip Efendi hakkında hatıratlarda az sayıda anektod ve bilgi yer aldığı görülmüştür. Bu durumu eleştiren *Akşam* gazetesi yazarı Es, Filip Efendi gibi sıfırdan başlayıp yüksek tirajlı gazetelerin patronluğuna ulaşmış bir karakterin filmi çekilecek önemde olduğunu ifade etmiştir (4

Temmuz 1945, s. 5). Filip Efendi'nin isminin basın tarihi sahnesinde üstlendiği role rağmen ön planda anılmamasının sebebi karakteri ile alakalı olabileceği gibi, Filip Efendi'nin gazetecilik kökenli olmayıp, sahipliğini yürüteceği gazetelerin sermayedarı olmak suretiyle sadece patronluklarını üstlenmesine bağlanabilir. Osmanlı modernleşmesinin önemli bir uzvu olan basın faaliyetlerini konu alan basın tarihi çalışmaları, Osmanlı siyasi ve sosyal hayatı üzerine fikir üreten bürokrat ve aydın gazeteciler sınıfına odaklanmış, Filip Efendi gibi meselenin ekonomik boyutuyla ilgilenen ve dönemin aydın tipolojisine uymayan kişiliklerle meşgul olmamıştır. Zira Filip Efendi okuma yazması olmayan bir gazete yayıncısı olarak tarihe geçecektir.

2. Basın Faaliyetleri

Türk basın tarihinin bürokrat-aydın kategorisinin dışındaki ilk medya patronu olan Filip Efendi, erken yaşlarda gazetelerde aldığı görevler esnasında işin inceliklerini de öğrenmiş görünmektedir. Elde ettiği tecrübe ve birikimi gazete çıkarmakta kullanan Filip Efendi'nin kendi matbaasını da kurduğu, hem kendi çıkardığı gazetelerin, hem de dışarıdan gelen basım işlerinin gelirleri dışında bir memuriyeti veya geçim kaynağı olmadığı bilinmektedir (Nalcıoğlu, 2013, s. 246). Bahsi geçen matbaanın Filip Efendi'nin başına geçirildiği ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurduğu Çiçekpazarı'ndaki matbaa (Akünal, 1985, s. 117) olma ihtimali yüksektir.

Hayatını gazete ve matbaa sahipliği ile kazanan, meşruti sistemi savunan, muhalif yayınların ilk önemli örneklerinin sahibi ve yayıncısı Filip Efendi hakkında bilinen en ilginç ayrıntı, daha önce de ifade edildiği gibi kendisinin hiç okuma yazma bilmemesidir. Ölümü üzerine *İkdam* gazetesinde yayımlanan taziyede; “Birçok seneler Türkçe gazete neşretmiş olduğu halde gazetelerin bir harfini bile okuyamazdı. Yalnız çok uğraşarak imzasını atabilirdi.” (Til, 22 Mayıs 1950, s. 5) satırları, bu duruma işaret etmiştir. Enis Tahsin Til (22 Mayıs 1950) okuma yazma bilmemesinin Filip Efendi'nin cahilane fikirlerle gazetecilik mesleğini icra etmesine sebep olmadığını, okur yazar olmakla birlikte eğitimsizliğiyle tanınan dönem gazete patronlarından Mihran Efendi'den farklı, *Tarik* gazetesini çıkardığı son dönemi hariç, daima hür fikirleri müdafaa ettiğini, bu surette yazılmış yazıların altına imza atmaktan çekinmeyip, zamanın adamı olmadığını ifade etmiştir (Til, 22 Mayıs 1950, s. 5). Ancak Tanpınar (2006) Filip Efendi'yi, *Hakâyikü'l-Vekâyî* yayınları özelinde “devletin müşkül vaziyetini hiç göze almadan iktidara dalkavukluk ediyorlar, bilhassa Nâmık Kemal ve arkadaşlarının o kadar şiddetle ihtiraslarını açıkladıkları Mısır Valisini -İsmail Paşa- bol para mukabilinde, açıktan açığa tutuyorlardı.” (2006, s. 322) ifadeleriyle eleştirmiştir. 24 Ocak 1936 tarihli *Son Posta* gazetesinde Es de, *Babıali'de Resmen Atılmış Suntuurlu Bir Dayak* başlıklı köşe yazısında cehaletine rağmen şımartılmış bir isim olduğu ifadesiyle Filip Efendi'nin özellikle *Tarik* gazetesini neşrettiği dönemi yermektedir. Es köşesinde şu satırlara yer vermiştir:

Filip Efendi imzasını atamayacak kadar yazıdan nasipsiz bir adamdı. Fakat Babıali kaldırımlarında efendi olarak dolaşmak imkanını elde etmişti. Türk matbuatının böyle cahil ellerde kalması acıklı bir şeydi. Filip ayarında olanların boyuna çıkarageldikleri gazetelerden halk adeta utanıyordu... Filip, işte böyle hicve layık görülen İstanbul gazeteciliğinin en sivrilmiş elebaşlarındandı. Saraya çatkın olduğu için şımarıktı, kendi gazetesinde kendisinden bahsettiren ‘Saadetli Filip Efendi Hazretleri’ kelimelerini kullanırdı (24 Ocak 1936, s. 7).

Reşat Ekrem Koçu'nun (1971) Üsküdarlı kalender şair aşık Râzi'nin metrukesi arasında rastladığı “Bir zeberdest (amir) sevdim urumdan/Kaf Dağı'nda burnu çalım kurumdan/Aslın sordum basmahâne hammalı/Taze gelmiş Çankırı ya Çorumdan. Çakır pençe gülle topuk hammalım/Efendilik satma sen Kör Hakkıya/Unuttun mu az mı oynattık seni/Meyhânede bir kadeh düz rakıya. Ey halîlül izâr (dostum) Tarikçi Filip/Sordum

geçmişini dellâk naturdan/Dediler bir eyyâm yâri gaar idik/Çıkardı bizleri gönül haturdan.” (Koçu, 1971, s. 5790) satırlar da, Filip Efendi’ye eleştiriler yönelmektedir.

Filip Efendi'nin, inceliklerini *Cerîde-i Havâdis* ve *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te hizmet verdiği dönemde mutfağında öğrendiği gazetecilik mesleğini, kendisine geçim kaynağı olacak şekilde ifa etmeye başlaması ancak 1867 yılında yayımlamaya başladığı *Muhbir* gazetesi ile olmuştur. Dönem koşullarında, Fransa'da III. Napolyon zamanında hazırlanmış basın kanunundan çevrilerek yürürlüğe sokulan ve basın ile alakalı ilk nizamname özelliği taşıyan 1864 Basın Nizamnamesi geçerliliğini sürdürmektedir. Söz konusu nizamnameye göre, Osmanlı uyruğunda bulunan yayıncılara Maârif, yabancılara ise Hariciye Nezâreti'nden ruhsat almak zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca devletin iç ve dış güvenliğini bozucu suçlar, hanedan, saltanat ve padişah hakkında uygunsuz yayınlar, devletin dostu ülke ve yöneticilerine dokunacak söz ve deyimler kullanılması halinde gazeteler hükûmetçe kapatılabilecek, bu hususta üç defa hüküm giyen gazete geçici veya tamamen yayından kaldırılabilir (Kudret, 1977, s. 5). Yanısıra 1864 Basın Nizamnamesi, ön sansürün kaldırılması anlamına gelen maddesi ve yabancı basına yerli basınla aynı sorumlulukları veren 3. maddesi ile önemli bir özelliğe sahip olmuştur. Babîali Tercüme Odası yeni sorumluluklar almış, yayınların içeriğini sonradan kontrol etmek ve kurallara aykırı davranışlara para ve hapis ceza uygulamalarını ileten resmî bildirimleri gazetelere hazırlamak bu birimin görevleri arasına katılmıştır (Koloğlu, 1985, s. 79). Filip Efendi'nin, sert muhalif tavrı ile dönem şartlarında dikkat çeken ve sahipliğini üstlendiği ilk gazete olan *Muhbir* bu zorlu koşullarda yayımlanmaya başlamıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Filip Efendi gazetelerine tiraj kazandıracak isimleri ve yayın politikasını tespit etme hususunda adeta uzmanlığıyla ünlenmiş (Es, 4 Temmuz 1945, s. 5), ard arda neşrettiği gazetelerde bu anlamda başarı kazandığı görülmüştür.

2.1. Muhbir Gazetesi

Filip Efendi, gazeteciliğe dair çalışma sahalarını mutfağından öğrenmiş, maddi birikimini içinde yetiştirdiği meslek grubuna dahil olacak şekilde kullanmak üzere bir gazete neşrine kullanma kararı almış (Til, 21 Mayıs 1950, s. 5) ve 1867'de *Muhbir*'i yayımlamaya başlamıştır. Filip Efendi'nin, *Muhbir'in* baş yazarlığını Şehzade Camii'nde vaaz ve ders veren Ali Suavi'ye şöhretinden faydalanmak amacıyla (Çelik, 2006, s. 32) teklif ettiği, mizah alanında yaptığı yayınlar sebebiyle Çaylak lakabı alan Mehmet Tevfik aracılığında bu teklife ikna olan Ali Suavi'nin (Akün, 1993, s. 240), ilk sayıdan itibaren gazetenin sürekli yazarı haline geldiği kayıtlara geçmiştir.

Haftada dört gün çıkan gazete, eleştirel yaklaşımı ve keskin dili ile dönem koşullarında okuyucunun ilgisini çekmiş, dönem gazetelerinden *Tasvîr-i Efkâr* yazarları gazetenin yayın hayatına girmesini “Memleketimizde böyle bir serbest gazetenin daha meydana gelmesine teşekkür olunur, müessisi ve yazarları en samimi duygularla tebrik edilir” sözleri ile karşılamıştır (Nalcıoğlu, 2013, s. 134). Böylece Filip Efendi Tanzimat dönemi muhalif yayıncılığa katkı sağlayacak basın faaliyetlerine başlamıştır.

İdarehanesi Nuruosmaniye'deki Vezir Han'da bulunan *Muhbir* gazetesi, iç olaylar, politika ve eğitim konularında yayınlar yapacağını logosu altında “Bu gazete maarif ve havâdis-i dâhiliye ve hülasâ-i politikadan bahsedecektir” şeklinde ifade etmiştir (*Muhbir*, 25 Şaban 1283/2 Ocak 1867, s. 1). Kullandığı sade dille dikkat çeken gazetenin, gazeteyi yalnızca haber veren bir aracı olarak değil, aynı zamanda okuyucuyu uyaran, uyandıran ve bilgi veren bir okul olarak da gören içeriğe sahip olduğu (Çelik, 2006, s. 32) ifade edilmiştir. Filip Efendi'nin *Muhbir*'i, Ali Suavi'nin küreselleşme ile alakalı kabul edilebilecek fikirlerini kamuoyuna ifade edebileceği mecra olması bakımından da önemlidir (Nalcıoğlu, 2013, s. 135). Zira 2 Ocak 1867 tarihli gazetenin ilk sayısının ilk

sayfasında yer alan mukaddimenin *Asrımız* başlığı altında yayımlanan yazısında, McLuhan'dan yaklaşık 100 yıl önce, dönem iletişim ve taşıma araçlarını “.bütün dünyayı bir mahalle, köy hükmüne koymuştur” ifadeleriyle, aslında *küresel köy* tezinin temel fikrini oluşturacak düşüncelerini ifade etmiş (Ali Suavi, 25 Şaban 1283/2 Ocak 1867, s.1), daha sonraki yayınlarda da benzer ifadelerine sık sık rastlandığı görülmüştür (Nalcıoğlu, 2013, s. 136). Filip Efendi'nin yazarlık teklifi ile bir bakıma fikir hayatına kazandırdığı isimlerden biri olarak Ali Suavi, gazetenin idaresini, sahibinin basın sahasındaki tutumu ve ticarî zekası sayesinde başarıyla sürdürmüştür.

Muhbir'in muhalif yayınlarının şiddetini arttırdığı dönemde, 1909'da kabul edilecek olan Matbuat Kanunu'nun geçerlilik kazanmasına kadar uygulamada kalacak olan 1864 Basın Nizamnamesi yürürlüktedir. Ancak bu nizamnamenin, gazete kapatma cezalarına rağmen basında yer almaya devam eden, hükûmetin iç ve dış politikalarını yüksek sesle eleştiren yayınlar karşısında yeterli derecede kontrolü sağlayamamış olması ardından Mart 1867 tarihli Kararname-i Âli yayımlanmıştır. Buna göre, gazete ve dergilerin devlet ve millete dokunan zararlarının önlenmesi amacıyla, Basın Nizamnamesi hükümleri dışında hükûmet, ceza verme yetkisine ve önleyici tedbirler alma hakkına sahip olacaktır. Bu kararname sonrasında I. Meşrutiyet öncesi dönem gazetelerinden *Muhbir* başta olmak üzere birçok gazete, geçici veya daimi kapatma cezası alacaktır (Kudret, 1977, s. 7).

Çıkan kararnameye rağmen *Muhbir* muhalif tavrını azaltmamış, 20. nüshada padişahın yurtdışına sürdüğü Mustafa Fazıl Paşa'nın Belçika'daki *Nord* gazetesinde kendisini Yeni Osmanlıların lideri olarak tanıttığı yazının *Courrier d'orient*'ten iktibasla *Hülâsâ-i Politika* (*Muhbir*, 16 Şevval 1283/21 Şubat 1867, s. 3) başlığı altında yayımlanması, 31. sayıda Belgrat Kalesi'nin Sırlara terkedilmesini “Eğer kale heyetiyle teslim olunacak ise acaba hediye olunacak kadar ucuz mudur?” (*Muhbir*, 2 Zilkade 1283/8 Mart 1867, s. 4) satırlarıyla eleştiren bir mektubun neşri ile Girit Müslümanları hakkındaki özel yayınlar (bkz: *Muhbir*, 11 Mayıs 1284/23 Mayıs 1868, s. 2; 13 Mayıs 1284/25 Mayıs 1868, s.1), gazetenin bir ay süreyle kapatılmasına neden olmuştur (Çelik, 2006, s. 32). Başyazar Ali Suavi'nin Girit'te yaşanan Rum ayaklanması sırasında cemaatlerin birliğini destekleyen bir tavır takınmasında Filip Efendi'nin etkisi olduğu ifade edilmektedir. Zira bir ay önce gazetesinde yer alan ilanda Filip Efendi, gazetesinin milli menfaatler hakkında yazılar yayımlayacağı özel bir sayısından 15 bin adet basarak satılacağını ve gelirin Girit'te sıkıntıya düşen Müslümanlara dağıtılacağını belirtmiştir (Koloğlu, 2010a, s. 81). Akabinde Filip Efendi, Maarif Nezaretine gazetenin kapatılma başvurusunu yapmak üzere gönderilen tezkereyi bir beyanname ekleyerek *Muhbir*'de yayımlayacaktır. Filip Efendi imzası taşıyan bu beyanname gazetesinin kapatılma sebepleri hükumete sorulacak, kapatılma hadisesi ardından muhakkak Türkçe yeni bir gazete çıkararak okurların gündemden haberdar edileceği ve Girit yardımları hakkında kamuoyunun bilgilendirileceği ifade edilecektir (Til, 21 Mayıs 1950, s. 5). Zira 33. nüshada yayımlanan *İhtar* başlıklı yazıda bu yardımın bizzat Filip Efendi tarafından Girit'e götürülüp dağıtıldığı, gerekirse alakalı belgelerin yayınlanacağı Filip Efendi'nin ağzından kaleme alınarak “Geçenlerde Tasvîr-i Efkâr'da ilân olunduğu üzere mezkûr nüshalardan hasıl olan mebâliği vaadim üzerine nasıl alıp götürdüğümü ve mebâliğ-i mezkûrenin mikdarını ve kimlerin ma'rifetiyle verdiğimi...” ifadeleriyle aktarılmıştır (*Muhbir*, 20 Zilhicce 1283/25 Nisan 1867, s. 1). *Muhbir*, 32. sayıdan sonra kapatılmasını takip eden süreçte böylece tekrar yayına girecek ancak 55. sayıda, 27 Mayıs 1867 tarihinde tamamen kapatılacaktır (Çelik, 2006, s. 33).

Takip eden süreçte sürüldüğü Kastamonu'dan kaçmayı başaran Ali Suavi, yurtdışına çıkarak *Muhbir*'i Londra'da çıkarmaya devam etmiştir. Bu noktadan sonra gazetenin Filip Efendi'den Ali Suavi'ye geçtiği ifade edilmektedir (Ülken, 1992, s. 57). *Muhbir* Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti ile Paris'e kaçan Namık Kemal ve diğer bazı

arkadaşlarının kurduğu Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin sözcüsü olarak yayın yapmış (Koloğlu, 2015, s. 50), ancak üzerinde Yeni Osmanlılar mührü bulunmasına rağmen “Avrupa’da bulunan bir cemiyet-i İslâmiye tarafından çıkarıldığının” yazması ile neticelenen süreçte Cemiyet’le gazetenin yolları ayrılmıştır (Ülken, 1992, s. 57). Nihayetinde Ali Suavi’nin Sadrazam Âli Paşa’nın idamını talep eden yazısının yayımlanmasıyla yaşanan fikir ayrılığını müteakib sene *Muhbir* tamamen kapanacaktır (Koloğlu, 2010a, s. 119). Akgün (1993), Filip Efendi’nin, *Muhbir*’in İstanbul’da kapanmasının hemen ardından 1 Haziran 1867’de *İstanbul* isimli bir gazete çıkardığından ve Mehmet Tevfik’in Filip Efendi ile kurduğu yakın münasebetin bu gazetede de devam ederek, ilk eseri olan *Letâif-i İnşâ*’nın ilk iki cildini burada neşrettiğinden bahsedecektir (Akgün, 1993, s. 240). Diğer kaynaklarda rastlanılmayan bu bilgiye göre *İstanbul* gazetesi Filip Efendi’nin kısa süreli neşri olan *Veledü’l-Cevâib*’den önceki yine kısa süreli yayınıdır.

2.2. Veledü’l-Cevâib Gazetesi

Filip Efendi, *Muhbir* gazetesinin 1867’de kapatılması üzerine, aynı yılın Aralık ayında *el-Cevâib* gazetesinin Türkçe nüshası olan *Veledü’l-Cevâib* gazetesini çıkarmıştır (Nalcıoğlu, 2013, s. 244). “Tarz-ı tâzîde (Arabî), yeter eyledim ispat-ı hüner. Başlayım hizmetime bedel lisaniyla bugün” (Kuntay, 20 Mart 1950, s. 7) mısralarıyla yayına başlayan, imtiyaz sahipliğini Selim Fâris’in yaptığı *el-Cevâib*, Arapça olarak İstanbul’da 1861 yılından itibaren yayımlanarak, devletin desteğini de almış bir neşriyattır. Buna rağmen Bâbîâli politikalarına aykırı yayınları sebebiyle kapatma cezasına çarptırılmıştır. Aynı şekilde Filip Efendi yönetiminde, gazetenin Türkçe nüshası olan *Veledü’l-Cevâib* Aralık 1867’de yayımlanmaya başlamış, henüz 7. sayısında maarif konusunda çıkan bir lâyhadan dolayı Maarif Nâzırlığı tarafından kapatılmıştır (Çetin, 1993, s. 435). Filip Efendi ise bir meslek olarak yürüttüğü gazete patronluğuna ara vermeden devam etmiştir.

2.3. Mecmûa-i Maârif Gazetesi

Mesleği geçim kapısı olmak üzere sürdürdüğünün bir işareti olarak Filip Efendi sahibinden kiralama yoluyla gazete neşri dönemine geçmiştir. Böylece Filip Efendi’nin 1865 Aralık ayında on beş günde bir neşredilecek şekilde yayına başlayan *Mecmûa-i Maârif*’i (Birinci Sene 1282 Recep/Aralık 1865), Mart 1868’den itibaren sahibinden kiraladığı bilinmektedir (Nalcıoğlu, 2013, s. 244). Gazete bahsi geçen dönemde Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye merkezli yayınlanmıştır (Mecmûa-i Maârif, 22 Zilhicce 1284/Nisan 1868, s. 1). Filip Efendi gazetenin yayıncılığını üstlendiği kısa süre içinde politika konulu haberlerin de yayınlanabilmesine dair izin belgesini gazetenin ruhsatına eklemiştir (Nalcıoğlu, 2013, s. 245). Dolayısıyla gazete, bu tarihten itibaren ismindeki maârif ifadesine bağlı olarak yalnızca eğitim konularına değil, politik haberlerin de yayımlandığı bir çizgide neşrolunacak; “İşbu gazete haftada beş defa çıkacak ve maarif ve havadis-i dahiliye ve hülâsa-i politikadan bahsedecektir (bkz: Mecmûa-i Maârif, 22 Zilhicce 1284/Nisan 1868, s. 1)” yazısı ile yeni politikasına vurgu yapılacaktır.

Filip Efendi, *Mecmûa-i Maârif*’in yayıncılığından çekildiğini, bir sonraki neşriyatı olan *Terakki* gazetesinin ilk sayısındaki ilanda kendi imzasıyla; “Mecmûa-i Maârif sahib-i imtiyazıyla matbaamız kat-ı münâsebât eylediğinden (ilişğini kestiğinden) ...halkın matbaamız hakkında berdevam olan emniyetini teşyîd eylemek (güvenini sağlamlaştırmak) niyet-i halisesiyle (iyi niyetiyle) Mecmûa-i Maârif müşterilerine bu günden itibaren neşrine ibtidâr olunan *Terakki* gazetesinden verileceği... (Filip, 7 Şaban 1285/23 Kasım 1868, s. 3)” ifadeleriyle bildirmiştir.

2.4. Terakki Gazetesi

Filip Efendi gazetecilik sahasında ilklerin gazetesi olma vasfını taşıyacak olan *Terakki* gazetesini, Ali Raşid Efendi'den kiralamak suretiyle 23 Kasım 1868 yılında yayımlamaya başlamıştır ancak Ali Raşid imzası derginin son sayfasında durmaya devam etmiştir. Gazetenin yazı işleri müdürlüğüne Ebuzziya Tevfik Bey getirilmiş, Âli Kararnâme'nin titizlikle uygulandığı bir dönemde *Terakki*, “Menâfi-i şarkıyye (doğunun menfaatleri) umûr-u düveliyeye dair (devlete dair meseleler) Türk gazetesidir (bkz: *Terakki*, 7 Şaban 1285/23 Kasım 1868, s. 1)” ifadeleri ile Türk basın tarihinin *Türk gazetesidir* ibaresiyle yayımlanan ilk neşriyatı olma özelliği de taşımıştır (Nalcıoğlu, 2013, s. 241). Gazetenin logosu altında her sayıda tekrarlayacak şekilde yer alan açıklama kısmında; “Bu gazete Cuma ve Pazardan başka, Çiçek Pazarında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye matbaasında her gün çıkar, menâfi-i âmmeye ve maârif ve edebiyata müteallik âsar için sayfalarımız her zaman açıktır” (bkz: *Terakki*, 7 Şaban 1285/23 Kasım 1868, s. 1) ifadeleri yer almıştır.

Filip Efendi'nin sahipliğinde yayımlanan gazetenin, Alman-Fransız savaşının yaşandığı dönemde halkı savaşla alakalı haberlerle bilgilendirerek, başarılı bir gazetecilik örneği sunduğu ifade edilmektedir (Kahraman, 2011, s. 481). Aynı zamanda 81. sayıdan itibaren Otto Hübner'in halk için ekonomi bilgileri içeren el kitabını tanıtılarak tercümesini (*Terakki*, 11 Şubat 1285/23 Şubat 1869, s. 1-2), 202. sayıdan itibaren bir sene boyunca Rezaizade Mahmut Ekrem (*Terakki*, 2 Ağustos 1286/14 Ağustos 1869, s.2-3) tercümesiyle Silvia Pellico'dan *Mes Prison* tefrikasını yayımlayan *Terakki*, İbn Batuta'nın *Seyahatname*'sinden bazı bölümlere, Chateaubriand'dan *Amerika'da Bir Gece*'ye, Victor Hugo'nun *Müstakbel*'ine, J.J. Rousseau'nun bazı eserlerinin tercümesine yer vermiştir. Gazete, *el-Cevaib* gazetesinden aktardığı Mısır meselesi ile alakalı bir yazı sebebiyle yaklaşık iki aylık bir müddet için kapatılmıştır (Kahraman, 2011, s. 481).

Terakki gazetesi, Türk basın tarihi içinde kadınlara özel yayın hazırlayan ilk gazete olma özelliği de göstermiştir. 26 Haziran 1869 tarihli 177. sayısında haftada bir *Muhadderat için Gazetedir* ibaresi yazmak üzere kadınlara özel bir nüsha çıkaracağı; “Cumartesi günü bu gazetenin ihracından sarf-ı nazarla nüsha-i mezkûra (bahsi geçen ek) büyük formada tab’ edilerek umûm müşterilerimize ondan tevzî ve i’tâ kalınmak mukarrer olduğu ilan olunur (*Terakki*, 27 Rebiülevvel 1286/26 Haziran 1869, s. 1)” şeklinde ifade edilmiştir. Böylece haftada bir, kadınlara özel bir nüshayla yayımlanan *Terakki* gazetesi burada, hem ilmi ve siyasi gündeme dair içeriği hem de doğrudan kadınları konu alan makaleler, hikayeler ve kadın okurlardan gelen mektupları yayımlamıştır (Nalcıoğlu, 2013, s. 252). *Kevkeb-i Şarkî* adıyla neşredildiği de kayıtlarda geçen (Koloğlu, 2015, s. 52) yayın, alanında ilk olması bakımından önem atfedilerek zikredilmiştir. *Terakki*'nin ayrıca, *Sıhhatnümâ* adıyla hazırlanan bir sağlık ekini de gazeteyle birlikte on beş günde bir 8 ve 16 şar sayfalık nüshalar şeklinde ücretsiz verdiği bilinmektedir (Nalcıoğlu, 2013, s. 250).

Terakki gazetesi, basın tarihine ilk mizah dergisi olarak geçen haftada bir tek yaprak halinde nükte ve hikayelerden oluşan *Terakki Eğlence* adlı ilaveyi vermiştir. Ekin *Terakki Mizah* şeklinde de anıldığı hatta Ziyad Ebuzziya'nın derginin mukaddimesinde geçen “İllâ ey zevât letaif-i merâm /Terakki mizaha verip bir nizâm / Eder arz-ı hıdmet o yüzden bugün / Selâmun aleyküm aleyküm selâm” mısralardan hareketle derginin ekini *Terakki Mizah* şeklinde zikrettiği ifade edilmektedir. Ancak derginin yayımlanan sayıların serlevhasında mizah ifadesine rastlanmamıştır (Demirkol, 2016, s. 145). İlk kez *Terakki* gazetesinin 370. sayısının girişinde yer alan (Demirkol, 2016, s. 147) “Terakkinin mizaha mahsus olan dünkü Cuma nüshası (...)” ibaresi ile mizah tabiri geçmiştir (*Terakki*, 12 Rabiülevvel 1287/12 Haziran 1870, s.1). *Eğlenceye ve udhûkeye* (komedyâ) dair gazetedir

başlığı ve “Cuma günleri büyük ve resimli ve salı günleri küçük ve resimsiz neşrolunur” (bkz: Terakki Eğlence, 4 Kanunievvel 1287/16 Kanunievvel 1870, s.1) alt başlığıyla yayımlanmaya başlayan mizah ekinin, güncel haberleri ince bir mizah anlayışıyla irdelediği görülmüştür.

Çeşitli illüstrasyonların da yer aldığı *Terakki Eğlencesi*'nin, dönem polemiklerine dahil olduğu, özellikle Teodor Kasap ile Filip Efendi arasında yaşanan gerginliğin ve karşılıklı atışmaların mecrası haline dönüştüğü ifade edilmektedir (Demirkol, 2016, s. 151). Hatta Özdiş (2010) bu gerginliğin Teodor Kasap'la Mehmet Tevfik arasında da sürdüğünü, gazetenin Mehmet Tevfik yönetimindeki sonraki döneme de aksettığını (Öziş, 2010, s. 135) ifade etmektedir. Benzer şekilde Teodor Kasap'ın *Hayal* dergisinin ilk sayısında Karagöz ile Hacivat diyalogu formunda verdiği metinde gazeteci olmaya karar veren Hacivat'ın “Ben kimden aşağı kalırım. İzzetlü Filip Efendiden mi yoksa Ali Efendiden mi yoksa Antuvanlardan mı?...” (Teodor Kasap, 18 Teşrinievvel 1289/30 Ekim 1873, s.1) ifadeler ile Filip Efendi ve Ali Raşid'den bahsi (Demirkol, 2016, s. 151) dikkat çekicidir. Özdiş (2010) karşılıklı polemiklerin dönemin olmazsa olmazlarından kabul edildiğini, özellikle kuvvetli rakiplerin yıpratılmasında bir yol olarak kullanıldığını belirtmektedir (2010, s. 135).

Filip Efendi'nin ayrılması ile *Terakki* gazetesi 13. sayıdan itibaren yaşanan iltizam sıkıntısı sebebiyle isim değiştirecek ve *Letâif-i Âsâr* ismiyle yayımlanacaktır (Nalcıoğlu, 2013, s. 251; Demirkol, 2016, s. 149). Zira *Terakki* gazetesinin taht iltizamı Filip Efendi adına olup, gazeteden ayrılması ile iltizam problemi teşekkül etmiştir. Dolayısıyla bu problemin Filip Efendi ardından gazeteyi neşre devam eden Ali Raşid döneminde yaşandığı bilinmektedir (Demirkol, 2016, s. 149). Diğer taraftan Filip Efendi ile *Muhbir* döneminde başlayan ve *İstanbul* gazetesi ile devam eden dostluğunun bir neticesi olarak Mehmet Tevfik (Akün, 1993, s. 240), Ali Raşid'in yeni dönemde ikinci sayıda gazeteden ayrılması üzerine Bosna'daki görevinden dönmüş ve *Letâif-i Âsâr*'ı üzerine almıştır. Böylece iltizam problemi Mehmet Tevfik'in *Asır* gazetesi için aldığı iltizam ile çözülmüştür (Demirkol, 2016, s. 153).

Filip Efendi'nin 3 Ekim 1870 tarihli 441. sayısından sonra gazeteden çekildiği, yayının Ali Raşid imtiyazıyla yayın kalitesi sönük bir şekilde devam ettiği (Nalcıoğlu, 2015, s. 250-252) bilgisinden hareketle Filip Efendi'nin, gazete tirajlarını arttırmak konusundaki girişimleriyle dikkat çektiği, ilklerin uygulayıcısı olduğu ifade edilebilir. İkdam gazetesinde ölümü ile alakalı taziyede Filip Efendi'nin *Terakki* gazetesi ardından *Telgraf* isimli bir neşriyat için Doktor Ali Bey ile birlikte dilekçe verdiği ancak dilekçesine olumsuz cevap aldığı aktarılmaktadır (İkdam, 18 Şubat 1315/2 Mart 1900, s. 2).

2.5. Hakâyikü'l-Vekâyî Gazetesi

Hakâyikü'l-Vekâyî gazetesi, ilk nüshası Rüştü Efendi'nin imtiyaz sahipliğinde 3 Eylül 1870 yılında neşredilmeye başlanmış, Filip Efendi tarafından kiralananarak çıkmaya devam ettiği (Nalcıoğlu, 2013, s. 291) 617. nüsanın son sayfadaki imzanın Filip Efendi tarafından atılmaya başladığının tespitiyle anlaşılmaktadır (bkz: Hakâyikü'l-Vekâyî, 5 Temmuz 1289/17 Temmuz 1872, s. 4). Baş yazarlığını, Ahmed Rasim'e göre yaz kış lastik ayakkabı giydiği için *Lastik Said* lakabıyla tanınan (Beyhan, 2008, s. 549) Kemalpaşazade Said Bey'in (Ülken, 1992, s. 112) üstlendiği gazete, Said Bey ile Filip Efendi'nin bundan sonra da devam edecek yayın birlikteliğini başlatmıştır. Es (4 Temmuz 1945) Said Bey'in Filip Efendi'nin yayın hayatına devamı için önemli bir isim olduğunu, yazarlığı karşılığında tarafına 60 altın gibi dönem şartlarında yüksek sayılabilecek meblağlar ödendiğini ifade etmektedir (Es, 4 Temmuz 1945, s. 5). Bu bağlamda Filip Efendi'nin ödemelerini yapmadıkları için *Tarîk* gazetesinden ayrıldığını ifade eden Ahmet Rasim

(2016, s. 100) anektoduna karşın, önemli isimlerle çalışmaya devam etmek ve gazetelerinin okunurluğunu yüksek tutmak amacıyla maddi olanaklarını bu dönemde cömertçe kullandığını belirtmek yalnız olmayacaktır.

Hakâyikü'l-Vekâyî gazetesinin büyük kısmı çeviri haberler ve makalelerden yapılan iktibaslardan oluşmuş, böylece yabancı basından aktarılan yazılarda imza olarak bu yabancı gazeteler gösterilebilmiş ve cezai müeyyideye uğramaktan bu şekilde kurtulma yolu seçilmiştir. Filip Efendi, *Terakki* gazetesi kapanıp, *Hakâyikü'l-Vekâyî*'yi Rüşdü Efendi'den kiralarak imtiyazı üzerine alınca daha önce de yaptığı gibi *Terakki* abonelerine yeni gazetenin yollanacağını ilan etmiştir. Filip Efendi'nin sahipliğinde çıktığı müddet içinde *Hakâyikü'l-Vekâyî*'de imzasız özgün makaleler yayımlanmış, bazı yazılarda Hayrettin imzasına rastlandığı kaydedilmiştir. Nalcıoğlu (2013, s. 291) Hayrettin Bey'in *Terakki* döneminde de Filip Efendi'yle çalışan bir gazeteci olduğunu ifade etmiştir. Yaklaşık 3 yıl boyunca yayınlanan *Hakâyikü'l-Vekâyî*, 1040 numaralı nüsha ile 6 Aralık 1873 tarihinde yayınına son vermiştir.

Bu dönemle birlikte Filip Efendi geçim kaynağı olan gazete sahipliği ve matbaa işlerine aralıksız devam etmiş, her defasında yüksek tirajlı, okuyucunun ilgisini çekmeyi amaçlayan yayın politikaları izlemeyi sürdürmüştür. Hükümet ve padişah yanlısı yayınları arttırdığı bu dönemle birlikte Filip Efendi'nin, padişahın gazetecisi anlamında *muhbîr-i şehriyâr* lakabıyla anılmaya başlandığı bilinmektedir (Yerlikaya, 1996, s. 9). Tanpınar (2006) dönem yönetimine karşı yürütülen, meşveret taraftarı muhalif tavrı sekteye uğrattığını ifade ettiği gazetelerin başında Filip Efendi'nin *Hakâyikü'l-Vekâyî*'sini saymaktadır. Hatta dönem sansürünün şiddetlenmesinde gazetenin başmuharriri, Said Bey'in dönem Maarif Nazırı babası Kemal Paşa'ya telkinlerinin etkili olduğundan bahseder (Tanpınar, 2006, s. 322). Ahmet Mithat da dönem İstanbul'unun diğer dört gazetesini *Hakâyikü'l-Vekâyî* ile birlikte sayarak, gazetelerin dilini eleştirmiş ve halka yarayacak bir içeriğe sahip olmamalarından şikayet etmiştir (Koloğlu, 2010b, s. 119). Elbette Ahmet Mithat Efendi'nin Kemalpaşazade Said Beyle giriştiği şiddetli kalem düellolarının (Ülken, 1992, s. 112) özellikle *Hakâyikü'l-Vekâyî*'i hedef almasında etkili olduğunu ifade etmek mümkündür.

Zira padişah yanlısı tutumun gazetelerine yansımaya başlamasıyla, hükümetin de desteklediği Filip Efendi, bu yeni süreçte, padişahla da yakın ilişkiler kurmuş, muhalif tavrını sürdürmekle beraber, ceza almaktan kaçınan yayınlar yapmıştır. Bu durumun, dönem koşullarına ayak uydurma, gittikçe artan sansür uygulamaları sebebiyle gazete piyasasında tutunma amaçlı olması muhtemel görünmektedir. Zira her ne kadar mesleğe, başlangıçta Jön Türk yanlısı ve meşveret taraftarı yayınları destekleyerek başlamış olsa da Filip Efendi, gazete patronluğunu ticari kaygılarla sürdürdüğü düşünülmektedir. Filip Efendi'nin bu yeni dönemle birlikte *Muhbir*'de yakaladığı eleştirel yayın politikasını, *Terakki* ile devam eden liberal tutumunu tamamen terk ettiği görülecektir (Koloğlu, 2010a, s. 84).

2.6. Vakit Gazetesi

1875 yılına gelindiğinde Filip Efendi, yine dönemin çok satan ve başarılı gazeteleri arasına girecek olan, önemli gazetecilerin yetişeceği bir okul hüvviyetindeki *Vakit* gazetesini çıkarmaya başlar. Filip Efendi'nin hedefinin artık fikir gazeteciliğinden ziyade kitle gazeteciliğine doğru evrildiği de *Vakit* gazetesi aracılığı ile görülmüştür. Önemli gazetecilerin gazete bünyesinde barındırılması, *Vakit*'in kamuoyunca rağbet görüp, yüksek tiraj alan yayınlar arasına girmesini sağlamıştır. Gazetenin uygun dille uyarılar yaptığı ve gerektiğinde hükümete yönelik övgülerle birlikte hatalı durumları ifade etmeye devam ettiği belirtilebilir (Nalcıoğlu, 2013, s. 372).

Logosu altına yerleştirilen “Her nevi havadisten bahseder gazetedir” ve “Menâfi-i âmmeye ve maârif ve edebiyata müteallik âsâr için sahifelerimiz her zaman açıktır.” b kz: Vakit, 14 Mayıs 1290/26 Mayıs 1875, s. 1) ifadeleriyle yayımlanmaya başlayan *Vakit* gazetesi, sahibi Filip Efendi gibi Hristiyan tebaadan müteşekkil çalışanlar tarafından neşredilmiştir (Yerlikaya, 1994, s. 202, 204). Gazete, yine Kemalpaşazade Mehmet Said Bey'in başyazarlığında yayımlanmış, Ali Suavi'nin yazıları 300'lü sayılardan itibaren görülmeye başlamıştır. Ali Suavi'nin *Vakit* gazetesinde yazdığı süreçte hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinden vazgeçtiğini ima ettiği, Avrupa'yı topyekün yeren içerikteki makalesiyle adeta padişahın özür dilediği, bu makale sonrasında affının gerçekleşip yurda geri döndüğü (Tanpınar, 2006, s. 219) dikkat çekici bir ayrıntıdır. Ali Suavi'nin Çırağan Baskını öncesindeki bir tarihte matbaaya bir pala ile gelerek Münif Paşa'yı meclis-i vükelaya girerken katleceğini söylemesi üzerine Filip Efendi'nin müdahale ederek palayı elinden aldığı, matbaaya gelmesini engelleyerek, gazetede bir müddet yazmamasının uygun olacağını bildirdiği nakledilmektedir. Ali Suavi bu hadiseden sonra *Basiret* gazetesine geçmiş (Es, 4 Temmuz 1945, s. 5), hemen akabinde 20 Mayıs 1878 tarihinde gerçekleşen Çırağan Baskınında genç yaşta ölmüş, ölüm haberi dönem *Vakit* gazetesinde yayımlanmıştır.

Namık Kemal'i kısa bir süre yazar olarak ağırlayan *Vakit* gazetesi (Tanpınar, 2006, s. 405), Ahmet Mithat Efendi'nin de yazılarının yayımlandığı bir mecra olmuş, Suphizade Ayetullah Bey'in gazetede başyazarlık yaptığı görülmüştür. Süleyman Asaf ve Mizancı Murat gibi muhalif isimlerin de yazılarına rastlanan *Vakit* gazetesinin (Yerlikaya, 1996, s. 9-21) böylece Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin kurucu isimlerine yer verdiği dikkatlerden kaçmamıştır.

Filip Efendi'nin geniş bir yazar grubuyla çıkardığı *Vakit* gazetesi, gazetede yayımlanan yazılar sebebiyle zaman zaman ceza almıştır. Kanun-i Esasi'nin ilanından sekiz gün sonra *Vakit* gazetesinde *İslâmiyetin İstikbâli* (Vakit, 18 Kanunievvel 1292/30 Aralık 1876, s. 1) başlığıyla yayımlanan yazı dizisinde yer alan bazı ifadelerin kamuoyunda heyecan uyandıracığı tehlikesine binaen Sultan Abdülhamid'in, başkatibi aracılığı ile dönem sadrazamı Mithat Paşa'ya bildiride bulunduğu ve gazete aleyhinde soruşturma yapılmasını emrettiği bilinmektedir (Kabacalı, 1990, s. 49). Benzeri sebeplerle defaatle uyarı ve kapatılma cezası alan gazetenin sahibi Filip Efendi, Telgraf Nazırı İzzet Paşa'yla karşılıklı problemler yaşamış, bir devlet görevlisi aleyhinde yayın yapması sebebiyle Bâbîâlî'de kurulan bir komisyonda sorguya çekilmiş, aleyhdeki yayınlarını durdurmadığından mahkemeye sevk edilmiş ancak mahkemeye katılmayı reddetmiştir. Bu süreç Filip Efendi'nin hükümet ve padişahla ilişkilerinin soğumasına geçici de olsa sebep olmuştur (Yerlikaya, 1996, s. 147-150). Benzer bir durum ile alakalı olarak gazetenin 780. sayısında, *Vakit ve Divan-ı Harp* başlıklı bir makale ile, imzası olmamakla birlikte Filip Efendi'nin ağzından, yaşadığı sorgulama ile alakalı kamuoyuna üç sütunluk tafsilatlı bilgi verilmiştir. “Bu meselede bizim için cidden ve hakikaten kusur addolunabilecek bir hareket var ise o da hilâf-ı rıza telgraf neşretmek değildir, belki o telgrafı bazı gazetelerden bir ve bazı gazetelerden iki gün önce neşredeşimizdir..” (Vakit, 25 Kanunievvel 1877/13 Kanunievvel 1293, s. 2) ifadeleriyle Filip Efendi gazetesini savunmuştur. Diğer taraftan Said Paşa'nın Halep Valisi olarak görev yaptığı dönemde Paşa'nın İstanbul'a çağırılması ile alakalı *Darb-ı Siyasî* başlıklı haberde, Said Paşa aleyhinde, valinin keyfi olarak adam darbettiği iddia edilmiş (Vakit, 21 Cemaziyelevvel 1298/20 Mayıs 1881, s. 2), haber üzerine Matbuat Dairesi gazetenin sahibi olarak Filip Efendi'yi Divan-ı Harbe çağırarak sorguya çekmiş ve bir gün gözetim altında bulundurma kararı almıştır (Çağlar, 2010, s. 76; Yerlikaya, 1996, s. 147-148).

Gazetenin başlangıçta “herşeyden söz eden” şeklinde ifade edilen sloganı, sansürlerin de baskısıyla, 1881'den sonra “kötü amaçlar taşımayan” yazı ve makalelere açık olduğunu ifade edecek şekilde değiştirilmiştir (Jeltyakov, 1979, s. 117). Aralık 1881 tarihli evrakta ifade edildiği üzere devalet aleyhine zarralı yayın yapmakta ısrar suçundan sorgulanması ve yayınların engellenmesi hakkındaki karar (BOA, M.B.İ., 64/139), Ocak 1883 tarihli evrakta Filip Efendi'nin kapatılan gazetesinin yeniden açılması talebine cevaben bina girişindeki levhaya tuğra konulmaması şartıyla izin verildiğine dair karardan da (BOA, M.B.İ., 81/152) anlaşılacağı gibi defaatle kapatılma cezası alan ve yeniden yayına başlayan *Vakit* gazetesi, 1884 yılında hükümet tarafından tamamen kapatılmıştır. Bu son kapatılma ardından her ne kadar Filip Efendi gazetesinin yeniden açılması için çeşitli başvurularda bulunmuş, Padişah'a ve devlete sadakatini ispata çalışmışsa da bu istek özellikle Said Paşa tarafından şiddetle reddedilmiştir (Çağlar, 2010, s. 77; Yerlikaya, 1996, s. 151). Diğer taraftan gazetenin asıl kapatılma sebebinin Said Bey'in Sadrazam için “Ak sakalınla utan ey ihtiyar”, Maarif Nazırı için “bu ne keramettir, okur elifbayı ezberden” satırları gibi (Es, 4 Temmuz 1945, s. 5) hicviyeleri ile alakalı olduğu da iddialar arasındadır (Jeltyakov, 1979, s. 117).

Diğer taraftan *Vakit* gazetesini neşrettiği dönem, Mart 1881'de “*Vakit* gazetesi sahib-i imtiyazı izzetli Filip Efendi'ye dördüncü rütbeden...” (BOA, İ.D.H., 821/66222; BOA, M.B.İ., 70/118) nişan verilmesi, Kasım 1882'de “*Vakit* gazetesi sahib-i imtiyâzi saadetlü Filip Efendi'nin bir derece terfi-i rütbe” (BOA, İ.D.H., 869/69477) olması, Ocak 1883'te Osmanî (BOA, M.B.İ., 112/165; İ.D.H., 871/69635) ve Mecidî nişana layık görülmesi (BOA, M.B.İ., 112/168) devletle arasındaki ilişkiye dair fikir vermektedir.

2.7. Tarık Gazetesi

Filip Efendi *Vakit* gazetesinin kapanması ardından 1884 Mart itibariyle yaklaşık on beş sene varlık gösteren *Tarık* gazetesini yayımlamaya başlar. Gazetenin başyazarlığını yine bir süre Kemalpaşazade Said Bey, ardından Hammer mütercimi, Maliye Bakanlığı'nda yüksek mevkide bulunan Atâ Bey (Yalçın, 1975, s. 89; Till, 21 Mayıs 1950, s. 5) ve nihayetinde Selanikli Tevfik üstlenmiştir. Gazetenin son yıllarında Servet-i Fünuncuların yazıları da yer almış, Hüseyin Cahit Yalçın ve Tevfik Fikret gibi isimler bir müddet yazı ve tercümelerini gazeteyle paylaşmıştır (Yazıcı, 2011, s. 94-95). Hüseyin Cahit hatıratında *Tarık* gazetesinde yazmaya başladığı dönemden hoşnutlukla bahsederken, Fransız basınından haber çevirileri yaptığından bahisle, gazetenin ve dönem basınıının Arap taraftarı yayınlarına itiraz niteliğinde, Velet Çelebi Efendi'nin makalesine cevaben, sansür kurallarını da çiğneyen “Araplardan Yararlanacağımız Bilimler” başlıklı, ironik ve ses getiren bir yazıyı kaleme aldığını (Yalçın, 1975, s. 90) zikretmiştir. Hatta Yalçın (1975) dönem sansür uygulamalarının “Zamanımızın bilim ve fenni ile kafamızı doldurmak için şimdiki kitapları bulur, bunları canımız gibi saklarız ve bu kitapları da Arap'ta değil Batı'da buluruz. (Yalçın, 1975, s. 91)” ifadelerinin yayınlanmasına nasıl izin verdiğine hayret ettiğini belirtir. Ancak Hoca Sabri Efendi'nin *Kendini Bilmez Bir Dekadan* başlıklı karşı yazısı ardından yardımlaşma sandığından ödeneğinin kesildiğini de ekler (Yalçın, 1975, s. 91). Bu anekdotlardan da anlaşılacaktır ki, Filip Efendi hükümet ve padişahı hedef almamak koşuluyla dikkatli bir seviyede yayınlarını devam ettirmiştir.

Bahsi geçen dikkatli yayıncılık faaliyetleri ve gazetenin baş yazarlığına Yıldız erkanına yakın bir isim olan Ebu Mukbil Kemal'in gelmesi ardından Filip Efendi Saray'a daha da yakınlaşmıştır. Sultan Abdülhamid'in itimadını kazanarak padişahın kendisine nişan hükmündeki portresi olan “tasvîr-i hümâyunu”, hediye ettiği ifade edilmiştir (Til, 22 Mayıs 1950, s. 5). Aynı zamanda II. Abdülhamid Filip Efendi'ye vezirlikten sonraki en yüksek rütbe olan *bâlâ* rütbesinin hemen altında sayılan *ûlâ evveli* mülkî rütbesini

(Emecen, 1991, s. 554) vermiştir (Kuntay, 20 Mart 1950, s. 7). Aynı zamanda padişahın sadrazama tebligat belgesi olarak bilinen irade-i seniyyeler göstermektedir ki Filip Efendi'ye Ocak 1894'te "münasip miktarda" (BOA, İ.HUS., 19/64), Ağustos 1894'te "aylık üç bin kuruş" (BOA, İ.HUS., 28/22) maaş bağlanmış, hazine-i hassadan ödeme yapılmıştır. Ölümü sonrasında Eylül 1900'de Filip Efendi'nin karısı Katherine ve kızkardeşine maaş bağlandığı da Babıali Evrak Odası belgelerinde yer almaktadır (BOA, BEO, 1550/116235).

Sarayla arasında gerçekleşen yakınlaşma, yurtdışından gelen bir gazeteciye Padişah'tan randevu alması için Filip Efendi'den aracılığının istenmesi hadisesinde de görülmektedir. Fransız M. de Blowitz, 1883 Eylül ayında İstanbul'a, beraberinde Osmanlı sefiri Esat Paşa'dan, Sadrazam Said Paşa'ya ve teşrifatçı Münir Bey'e verilmek üzere iki tavsiye mektubuyla gelmiş, fakat bu isimler aracı olma cesareti gösterememişler, gazeteciye Filip Efendi'yle tanıştırmışlardır. Filip Efendi'nin sarayla olan münasebeti sayesinde temin edilen randevu ile röportajını tamamlayan Blowitz kitabında Filip Efendi'ye yer vermiş, O'nun hem Padişah'ın teveccühünü kazandığı hem de baş mabeynci Osman Bey tarafından himaye edildiğini belirtmiştir. Ayarlanan röportaj randevusuna Filip Efendi'nin de bizzat katıldığı yine kayıtlarda geçmektedir (Till, 6 Haziran 1950, s. 5).

Böylece saraya yakınlığı ile anılmakla birlikte itidalli bir dil kullanarak gazetesinin varlığını uzun müddet sürdürmeyi başarmış olan Filip Efendi *Tarık*'i on altı yılı aşkın bir süre, 1900'de gerçekleşen ani ölümüne kadar yayımlamıştır. Filip Efendi'nin ölümün hemen akabinde, gazetenin imtiyaz hakları üzerlerine geçen eşi ve kızkardeşi, Ebu Mukbil Kemal Bey'in müdürlüğünde gazetenin yayınının devam etmesi taleplerini Maarif Nezareti'ne bildirmişlerse de (BOA, DH.MKT., 2326/16), sonuç alamamışlardır.

3. Filip Efendi'nin Ölümü

Filip Efendi'nin, 1900 yılının Mart ayının ilk çarşamba günü, vapur beklemek için dinlendiği kiraathanede kalp krizi geçirerek öldüğüne dair ayrıntılı bir haber 2 Mart 1900 tarihli *İkdam* gazetesinde yayımlanmış, tüm tafsilatı ile ölüm hikayesi okuyucuya aktarılmıştır. Filip Efendi'nin vapur beklemek için girdiği Rumeli gazinosunda fenalaşarak kalp yetmezliğinden öldüğü haberi *İkdam* gazetesinde; "Müteveffa birçok seneler birçok Türkçe gazeteler neşretmiş olduğu halde gazetelerinin bir harfini okuyacak mertebede Türkçe bilmez idi. Yalnız sevk-i ta'lîm ve taklîd ile imzasını atabilir idi. Ma'neviyatı bu mertebede olduğu halde vaktiyle memleketimizin en büyük vasıta-i neşriyatı olabilmesi, gayret-i şahsiyesinin derecesine büyük bir delildir" (*İkdam*, 2 Mart 1900/18 Şubat 1315, s. 2) satırlarıyla verilmiştir. Dönem gazetelerinden ne *Tercüman-ı Hakikat*'de, ne de *Sabah* gazetesinde Filip Efendi'nin ölüm haberi yer almıştır. Til (29 Mayıs 1950, s. 5) bu durumu; "O devrin gazetecileri birbirlerinin adlarını ağızlarına bile almazlardı. Hatta ölüm olsa bile!..." ifadeleri ile anlatmıştır.

Filip Efendi'nin ölümü ardından Padişah hediyesi olan *tasvir-i hümayûnun* Saray'a iadesi konu olmuş, bu konuda Til Adnan Adıvar'dan şifahen şunları duyduğunu aktarmıştır:

Bir gün gazetede çalışırken Mithat soluk soluğa geldi: '-Efendi öldü!' diye haber verdi. Bu beklenmedik haber karşısında hepimiz şaşırдық. Mithat, bütün heyecanına rağmen yapılacak mühim bir iş olduğunu hatırladı: '-Zatı Şahane, Efendi'ye resmini hediye etmişti. Resim odasında asılıdır. Kimsenin el sürmemesi için odayı kilitleyelim ve Saray'a haber verelim.' Mithatın dediği yapıldı. Bundan sonra o koşarak Saray'a gitti. 'Filip Efendi vefat etti, odasında tasviri hümayun vardır, gelip alın' dedi. Ertesi gün saraydan memurlar geldiler, tasviri hümayunu alıp götürdüler (aktaran Til, 29 Mayıs 1950, s. 5).

2 Mart'ta Filip Efendi'nin cenazesinin kaldırılması için izin talebinin (BOE, Y.PRK.AZJ., 39/118) ardından naaş, Gedikpaşa'da meskun akrabası Papaz Hanna Efendi'nin evine sedyeyle nakledilerek (İkdam, 2 Mart 1900/18 Şubat 1315, s. 1) Beyoğlu Katolik kilisesinde bir merasim düzenlenmiş, törende İncil'den bölümlerin Arapça olarak okunduğu kayıtlara geçmiştir (Til, 29 Mayıs 1950, s. 5). Defin işlemleri için, Filip Efendi'nin biriken tahsisatından bir miktarının gönderildiği (BOE, DH.MKT., 2313/84) kayıtlarda yer almıştır.

Okuyucuların bir metni son satırına kadar okumasına atıf için kullanılan "gazeteyi Filippine kadar okumak" tabirindeki Filip Efendi, gazetelerin son sayfasının son satırına gazete sorumlusunun imza atma alışkanlığını uygulayan ilk kişilerdendir (Til, 21 Mayıs 1950, s. 5). Hakkında tafsilatlı bir çalışma yapılmayan, adı neredeyse anılmayan bir isim olmasına rağmen, Tanzimat dönemi ve sonrasında I. Meşrutiyet dönemine tanıklık etmiş, bu dönemlerde ilklere imza atmış, yüksek tirajlı gazetelerin sahipliğini yapmış, II. Abdülhamid'in itimadını kazanarak Saray'la yakınlaşmayı başarmış bir şahsiyet olarak Filip Efendi, hem gazetecilik alanına yaptığı katkılardan dolayı hem de basın-iktidar ilişkilerinin önemli bir örneğini temsil etmesi bakımından anılmayı hak etmektedir.

Sonuç

Osmanlı modernleşmesinin önemli bir uzvu haline gelen basın faaliyetlerinin henüz başladığı süreçte, Osmanlı topraklarında devlet teşviki ve desteğiyle neşredilen gazetelerde işçi olarak çalışarak mesleğe adımını atmış, ümmî bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olan Filip Efendi'nin biyografisi olması hedeflenen bu çalışma, gazete patronu tipolojisini Türk Basın tarihinde başlatan unsurlara dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Basın, fikrî tartışma ve çatışmaların vukû, muhalif fikirlerin ses bulduğu bir mecra ve eleştirel söylem geleneğinin en mühim unsuru olmakla birlikte, dönem fikir hareketlerini yönlendirmek vazifesinin yanında, ticari zekası ile ön plana çıkan isimlerin para kazanma aracı da olmuştur. Osmanlı tebaasına dahil olan bir kişi olarak Türk basın tarihi içindeki ilk medya patronu örneği olan Filip Efendi, gazeteciliği meslek olarak yürüten, erken dönem bürokratlarından farklı şekilde, geçimini gazete neşriyle sağlayan bir isimdir. Bu bakımdan gazetecilik sıfatından ziyade, medya patronluğuna odaklanılarak anılması daha uygun bulunmuştur.

Hakkında sınırlı bilginin aktarıldığı kaynaklarda, dönem tartışmalarını ateşleyen ve besleyen neşriyatlarıyla tanıtılan Filip Efendi'nin elde ettiği başarıyı ticari zekasına bağlayarak değerlendirmek hatalı olmayacaktır. Zira gerektiğinde Saray'a yakınlaşmış, Jön Türklerin yurtdışındaki muhalif faaliyetleriyle şiddetle eleştirdiği dönem padişahı II. Abdülhamid'le yakın ilişkilere girmiş, böylece İstanbul'da çok az sayıda gazetenin neşredilebildiği tarihlerde uzun soluklu yayınlar yapmanın yolunu bulmuştur. Bu yakınlaşmanın güven ilişkisine dönüştüğü, yabancı bir gazetecinin Padişah'tan randevu almak için Filip Efendi'nin aracılığına ihtiyaç duyulmasına dair anektoddan da anlaşılmaktadır. *Ülâ evveli* gibi bir mülkî rütbenin de tevdi edildiği Filip Efendi, dönem basın-iktidar ilişkilerinin temsili olması bakımından önemli bir figürdür. Bir yayın organının hayatini devam ettirmesinin merkezi yönetimle iyi ilişkiler kurmak, sistem ve Saray'la mutabık olmak veya tamamen edebi ve bilimsel konulara yönelerek yayın faaliyetlerini devam etmek olduğu kısıtlayıcı ortamda Filip Efendi, geçimini sağladığı mesleği sürdürmesine yardımcı olacak ilişkileri koruyarak yayıncılığa devam etmiştir. Böylece Filip Efendi'nin dönemin cesur sesi olan, yönetime muhalif kanadı temsilen *Muhbir* ile başlayan yayıncılık maratonu, tiraj rekorları kıran neşriyatların ardından yüzünü tamamen Saray'a dönen *Tarîk* ile son bulmuştur.

Filip Efendi hakkındaki bu biyografi denemesi, her ne kadar Türk basın tarihinin başlangıç noktasının ihmal edilen bir ayrıntısına odaklanıyor gibi görünse de, aslen

gazetecilik geleneğimizin kodlarını okumaya yardımcı olacak, bugüne dair bir analizi de mümkün kılacak içeriktedir. Zira basın-iktidar ilişkilerinde bir prototip olarak Filip Efendi, ilk medya patronu hüviyetine haiz isimdir. Bu işi, kendi imzasını atmakta zorlanacak boyutta okuma yazma noksanlığı ile yürütebilmiş olması ise ayrı bir meseledir.

Extended Abstract

The history of the Ottoman press began with *Vakâ-i Misriyye*, which was published by Mehmet Ali Pasha for polemical purposes against the Ottoman rule in 1828. After the publication of *Vakâ-i Giridiyye* in 1831, the Babıali decided to defend itself against Europe with a new publication called *Takvîm-i Vekayî*. This journal has been the only newspaper published entirely in Turkish for nine years by Alexandre Blacque with the status of an official newspaper. In 1840, William Churchill was given the privilege of publishing the newspaper named *Cerîde-i Havâdis* and this publication was published as a semiofficial newspaper. Afterward, *Tercümân-ı Ahvâl* was published as a noteworthy beginning of critical discourse approach by bureaucrats of their time Şinasi and Agah Efendi in 1860. Thus, the dynamism in the press field also attracted attention, and a significant step was taken in the field of critical journalism by *Tasvîr-i Efkâr*, which was published by Şinasi Efendi in 1862. Until this point, it was seen that the publishing works have been run by Ottoman bureaucrats or foreign journalists. At this stage, Filip Efendi who is the main topic of this study has emerged as an Ottoman citizen media boss to the Ottoman press field in 1867.

Biography method that is used for social science like sociology, anthropology, and history field as a methodological approach is chosen for this study which is about Filip Efendi. Thus, this approach has provide an opportunity to consider conditions of the period and media-power relations around Filip Efendi as a media boss.

In this regard, Filip Efendi was born in Diyarbakır as a member of the Assyrian Catholic Church. When he came to Istanbul in 1840, he worked as a porter and janitor in William Churchill's newspaper *Ceride-i Havâdis* and then in *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*. So that after beginning in the service phase, he will achieve as a boss in the press field. By the way, it is crucial to state that he was illiterate despite being a significant part of the history of the Ottoman Press. In this context, it is essential to emphasize that he is an unlike typology as a journalist or media boss for his time. Therefore, Filip Efendi is the first media boss in the Ottoman press history other than the bureaucrat and educated boss category.

Filip Efendi started to make a living by publishing his first newspaper, *Muhbir*, which is a sharp-tongued example of the Ottoman press history, as a critical newspaper of the period in 1867. With the closure of *Muhbir* in its 55th issue and Ali Suavi's departure abroad, Filip Efendi left the administration then started to publish a newspaper called İstanbul together with Mehmet Tevfik for a short time as of June 1867. Following December, Filip Efendi published *Veled'ül Cevâib* as a Turkish version of *el-Cevâib* for seven issues. In March 1868, he started to publish *Mecmûa-i Maârif*, which is included political and educational articles by renting from the owner. After he withdrew from publishing *Mecmûa-i Maârif*, Filip Efendi rented a new newspaper from its owner and started to run it from an innovative perspective from November 1868 to October 1870. It is possible to say that *Terakki* was innovative because it was the first publication in the history of the Ottoman press to add a newspaper supplement about women, health, and humor. The supplement about women, *Kevkeb-i Şarkî*, included political issues, stories, and articles as well as women's issues, and was published once a week. In the meantime,

Terakki newspaper also published a health supplement called *Sihhatnüümâ*, a humor supplement called *Terakki Eğlence*, and became a pioneer in this field.

Although Filip Efendi left the *Terakki* newspaper and petitioned for a publication called *Telgraf*, he could not get an answer. Thus he again rent a newspaper from the owner Rüştü Efendi as of 617th issue and started to publish. The publication of *Hakâyikü'l-Vekâyî* was significant for the beginning of his acquaintance with Kemalpaşazade Said Bey, who was the key figure in Filip Efendi's rapprochement with the state and the Sultan. After the publication of *Hakâyikü'l-Vekâyî*, he was called Muhbir-i Şehriyar, which means the Sultan's journalist, due to his pro-government publishing policies. In 1875 while publishing the *Vakit* newspaper, it was seen that he made a complete transition to mass journalism. Despite its pro-government editorial policy, the *Vakit* was banned several times and finally ceased the publication altogether in 1884. Nevertheless, Filip Efendi has granted several prizes and orders of Osmanieh in this period.

After shutting down the *Vakit* newspaper, Filip Efendi started to publish a new periodical that would exist for five years from March 1884. The relationship between the Sultan and Filip Efendi was preserved by a balanced editorial policy, although there was some oppositional discourse still. By the way, it should be remembered that Filip Efendi was a media boss who was occupied in journalism for economic reasons in a period which in the press was under pressure. It seems that Filip Efendi chose to exist in the press field by trying to adapt the press policy of the time as much as he can. It is obvious that he succeeded in gaining the Sultan's trust, so much so that a foreign journalist could only get an appointment from the Palace through Filip Efendi.

Filip Efendi was died suddenly from a heart attack in 1900 after publishing the *Tarik* for sixteen years till the end of his life. Although he was one of the key figures in understanding the media-power relations in the history of the Ottoman press, his name was almost non mentioned. At the same time, he deserves attention as he is a profile that takes the history of the Turkish press back to the starting point and allows the codes of journalism to be read. Filip Efendi, who has been a part of the history of the press since the beginning, is a name that has run the ownership of many newspapers and actually steered the press, despite being an illiterate person. Finally, it should not be forgotten that the political economy of the press can be read within the framework of Filip Efendi, as a media boss who does not come from a bureaucratic background and does this job for economic reasons.

Kaynakça

- Akün, Ö. F. (1993). Çaylak Tevfik. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 240-244.
- Akunal, D. (1985). İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 117-118.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (8 Kanunievvel 1297). M.B.İ. 64/139.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (22 Kanunisani 1298). M.B.İ., 81/152.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (24 Rebiulahir 1298). İ.D.H., 821/66222.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (25 Reiulahir 1298). M.B.İ., 70/118.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1 Muharrem 1300) İ.D.H., 869/69477.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (24 Safer 1300). M.B.İ., 112/165.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (25 Safer 1300). M.B.İ., 112/168.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (26 Safer 1300). İ.D.H., 871/69635.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (30 Zilkade 1317). DH.MKT., 2326/16.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (29 Şevval 1317). Y.PRK.AZJ., 39/118.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (2 Zilkade 1317). DH.MKT., 2313/84.
- Beyhan, M. A. (2008). Said Bey, Lastik. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 549-551.
- Çağlar, B. (2010). *İngiliz Said Paşa ve günlüğü (Jurnal)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Çelik, H. (2006). Muhbir. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 32-34.
- Çetin, A. (1993). el-Cevâib. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 435-436.
- Demirkol, G. (2016). Türkiye'nin ilk Türkçe mizah dergisi: Terakki. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 10(19),141-160.
- Denzin, N. K. and Lincoln, Y. S. (2005). *The Sage handbook of qualitative research*. 2. Edition. London: Sage Publication.
- Ebuzziya, Z. (1993). Ceride-i Havadis, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 406-407.
- Ekrem, R. M. (2 Ağustos 1286/14 Ağustos 1869). Terakki Matbaasına. *Terakki*, 202.
- Es, H. F. (4 Temmuz 1945). Tanımadığımız meşhurlar: Ali Suavi kocaman bir pala ile matbaaya girdi. *Akşam*, 5.
- Emecen, F. (1991). Bâlâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 554.
- Filip (7 Şaban 1285/23 Kasım 1868). İlan. *Terakki*, 1, s. 3.
- Güllü, R. E. (2019). Osmanlı Devleti'nin son döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin idaresi. *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, LIII, 287-319.
- Güz, N. (2014). Osmanlı basını. *Selçuk İletişim*. 1(3), 40-57.
- Hartley, J. (2002). *Communication, cultural and media studies: The key concepts*, London & New York: Routledge.
- İpek, N. (1993). Churchill Vak'ası (1836). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(1), 105 – 146.
- Jeltyakov, A. D. (1979). *Türkiye'nin sosyo-politik ve kültürel hayatında basın: 1729-1908 Yılları*. Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Kabacalı, A. (1990). *Türkiye 'de basın sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Kahraman, A. (2011). Terakkî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 481-482.
- Kara, Ç. (2017). Biyografi: Etnograflar için yöntem ve öneriler. *Milli Folklor Dergisi*. 29 (116), 73-86.
- Kırmızı, A. (2018). Biyografi. Ahmet Şimşek (Ed.), *Güncel Tarihyazım Tarzları* (s. 203-210). Ankara: Pagem Akademi.

- Koçu, R. E. (1971). Filip Efendi. *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 11. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 5790.
- Koloğlu, O. (1985). Osmanlı Basını; içeriği ve rejimi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 68-93.
- Koloğlu, O. (2010a). *Osmanlı Dönemi basınının içeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Koloğlu, O. (2010b). *Osmanlı'da kamuoyu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Koloğlu, O. (2015). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Kudret, C. (1977). *Abdülhamid döneminde sansür*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Kuntay, M. C. (20 Mart 1950). Saadetli Filip Efendi Hazretleri. *Son Posta*, 1, s. 7.
- Mills, C. W. (2000). *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat ve aydınlar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:1. İstanbul: İletişim Yayınları, 46-54.
- Nalcıoğlu, B. U. (2013). *Osmanlı'da muhalif basının doğuşu 1828-1878*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar.
- Rasim, A. (2016). *Matbuat hatıralarından: Muharrir, Şâir, Edip*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Redfield, R. (1948). The art of social science. *American Journal of Sociology*, SS (November), 181-190.
- Sabev, O. (2006). *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726-1746)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sabev, O. (2018). Lale Devri ilk Osmanlı Türk matbaasını nasıl etkiledi? İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç, Gökçe Özcan (Ed.), *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir* (s. 618-637). Kayseri: Kömen Yayınları.
- Suavi, Ali (25 Şaban 1283/2 Ocak 1867). Mukaddime. *Muhbir*, 1, s. 1.
- Tanpınar, A. H. (2006). *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Teodor Kasap (18 Teşrinievvel 1289/30 Ekim 1873). *Hayal*, 1, s. 1.
- Til, E. T. (21 Mayıs 1950). Filip Efendi. *Akşam*, s. 5.
- Til, E. T. (22 Mayıs 1950). Filip Efendi-2. *Akşam*, s. 5.
- Til, E. T. (23 Mayıs 1950). Filip Efendi-3. *Akşam*, s. 5.
- Til, E. T. (29 Mayıs 1950). Filip Efendi-4. *Akşam*, s. 5.
- Til, E. T. (6 Haziran 1950). Yine Filip Efendi. *Akşam*, s. 5.
- Topuz, H. (1973). *100 soruda Türk basın tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Yalçın, H. C. (1975). *Edebiyat anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yazıcı, N. (2011). Tarık. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 94-95.

- Yerlikaya, İ. (1996). *Yarı Resmi Vakit Gazetesi (1875-1884)*, Kırıkkale: yy.
- Yerlikaya, İ. (1994). Bir Osmanlı gazetesi olan Vakit Gazetesi'nde (1875-1884 İlan ve reklamlar. *Marmara İletişim Dergisi*, 8, 201-212.
- Y.y. (16 Şevval 1283/21 Şubat 1867). Hülâsâ-i Politika. *Muhbir*, 20, s. 3.
- Y.y. (2 Zilkade 1283/8 Mart 1867). Şehir postasıyla bir varakadır. *Muhbir*, 31, s. 4.
- Y.y. (11 Mayıs 1284/23 Mayıs 1868). Girid'de Kandiye Fırkasına mahsus âsma altında vâki': İane Komisyonu tarafından gelen varakadır. *Muhbir*, 52, s. 2.
- Y.y. (13 Mayıs 1284/25 Mayıs 1868), Dahiliye: Girid. *Muhbir*, 53, s. 1.
- Y.y. (11 Şubat 1285/23 Şubat 1869). Mukaddime. *Terakki*, 81, s. 1.
- Y.y. (11 Şubat 1285/23 Şubat 1869). Birinci Bab Amel yani çalışmak beyanındadır. *Terakki*, 81, (s. 2).
- Y.y. (18 Kanunievvel 1292/30 Aralık 1876). İslâmiyetin istikbâli. *Vakit*, 421, s. 1-2.
- Y.y. (13 Kanunievvel 1293 /25 Aralık 1877). Vakit ve Dîvân-ı Harp. *Vakit*, 780, s. 2.
- Y.y. (18 Şubat 1315 /2 Mart 1900). Filip Efendi'nin vefatı. *İkdam*, 2035, s. 2.

Destekleyen Kurum/Kuruluşlar: Herhangi bir kurum/kuruluştan destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.